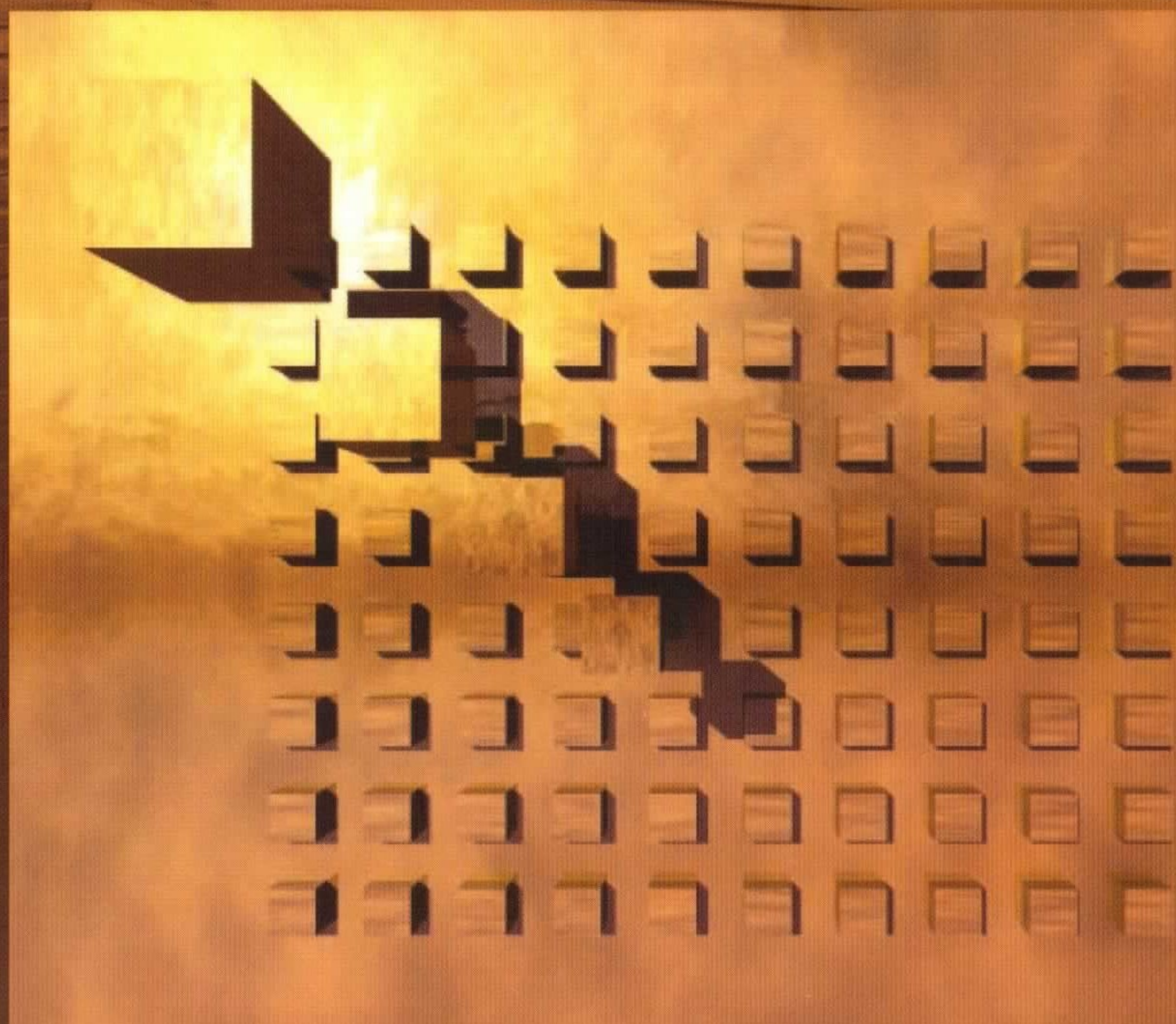

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНИХ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ
У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ**

Монографія

Київ
Педагогічна думка
2012

УДК 373.5.016:821.09
ББК 74.268.3
Т34

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №10 від 21 листопада 2011р.)

Рецензенти:

Г.Ф. Семенюк - доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка;
Н.М. Бібік - доктор пед. наук, професор, дійсний член НАПН України, головний співробітник Інституту.

Т34 **Теоретико-методичні засади вивчення літературних курсів за вибором у профільній школі:** монографія / кол.авт.: Яценко Т.О., Шевченко З.О., Бійчук Г.Л., Фасоля А.М., Паламар С.П., Логвіненко Н.М., Братко В.О.. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 200 с.

ISBN 978-966-644-247-8

У монографії обґрунтовано концептуальні засади вивчення української літератури в умовах профільного навчання, визначено функції літературних курсів за вибором, окреслено організацію навчальної діяльності учнів на заняттях літературних спецкурсів і факультативів.

Упровадження монографії сприятиме оновленню змісту варіативної складової шкільної літературної освіти.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів у галузі літературної освіти.

УДК 373.5.016:821.09
ББК 74.268.3

ISBN 978-966-644-247-8

© Інститут педагогіки НАПН України, 2012
© Педагогічна думка, 2012.

ЗМІСТ	
I. Теоретико-методологічні засади літературної освіти учнів у системі профільного навчання	4
1. Проблема профілізації літературної освіти в умовах профільного навчання (Т.О. Яценко, З.О. Шевченко)	4
2. Літературні курси за вибором у структурі профільного навчання (Т.О. Яценко, Н.М. Логвіненко)	16
II. Науково-методичне забезпечення літературних курсів за вибором в умовах профільного навчання	30
1. Спецкурс «Художня література в контексті світової культури» Специфіка вивчення літератури модернізму в контексті художньої культури (Т.О. Яценко, З.О. Шевченко)	30
1.1. Література як складова художньої культури (З.О. Шевченко)	30
1.2. Модернізм як мистецьке явище другої половини XIX- початку XX століття (Т.О. Яценко)	37
1.3. Символізм у світовій художній літературі (Т.О. Яценко)	47
1.4. Символізм у живописі (З.О. Шевченко)	54
1.5. Символізм у музиці (З.О. Шевченко)	63
2. Спецкурс «Сонет в історії української та світової літератур»: методика вивчення (В.О. БраткоБ, С.П. Паламар)	75
2.1. Методика вивчення українського сонета (С.П. Паламар)	75
2.2. Особливості вивчення сонета у світовій літературі (В.О. Братко)	85
3. Спецкурс «Новітня українська література кінця XX – початку XXI століття» Особливості вивчення української постмодерної літератури (Г.Л. Бійчук, А.М. Фасоля)	99
4. Факультатив «Українська фантастична проза» Методика вивчення сучасної української фантастики (Н.М. Логвіненко)	138

няття музичного твору, стає повнішою і глибшою – тоді вона переходить у сферу свідомості. Вербальний опис музичного тексту з'являється внаслідок пережитого відчуття певного духовно-емоційного стану, коли асоціативні уявлення наповнюють змістом звукову тканину через емоційно-почуттєве переживання туги, захопленості, роздумів, радості тощо. Саме у вербальному описі реалізуються пізнавальні та мисленнєво-перцептивні здібності, задані музикою як об'єктом сприймання, формується особистісний життєвий і естетичний досвід учня-слухача, а також мовленнєва культура.

Все це спонукає учнів до особистісної рефлексії та саморозвитку, забезпечує ціннісно-естетичне ставлення до мистецтва, художньої культури в цілому.

Запитання і завдання:

- Знайдіть найвиразніший уривок з творів О. Скрибіна і спробуйте визначити його виражальні засоби (ритм, тон, темп тощо).
- Визначте з допомогою іншого музичного твору О. Скрибіна особливості і своєрідність, специфіку музичного художнього образу.
- Які ознаки символізму ви побачили в музиці О. Скрибіна? Що спільне і відмінне між музичними і поетичними творами символізму?
- Поміркуйте: чи необхідним був етап символізму в розвитку світової художньої культури. Аргументуйте свою відповідь з допомогою різних видів мистецтв.
- Які тенденції символізму ввібрала в себе сучасна класична та естрадна музика? Підтвердьте або спростуйте тезу.
- Спробуйте дати вербальний аналіз будь-якого уривку з музичних творів О. Скрибіна. Висловіть власні враження про музику композитора.

Література

1. Бэлза И. Ф. Александр Николаевич Скрябин. – М.: Музыка, 1982.
2. Дельсон В. Ю. Скрябин. Очерки жизни и творчества – М.: Музыка, 1971. – 430 с.
3. Житомирский Д. В. А. Н. Скрябин // Музыка XX века. Ч. 1. Кн. 2. – М., 1977.
4. Прянишникова М. П., Томпакова О. М. Летопись жизни и творчества А. Н. Скрябина. – М.: Музыка, 1985.
5. Рерих Н. К. Скрябин (1940) // Рерих Н. К. Художники жизни. – М.: Международный Центр Рерихов, 1993.
6. Рудакова Е. Н. Александр Николаевич Скрябин: Альбом. – М.: Музыка, 1980.
7. Рыбакова Т. В. «Этот звенящий эльф...». – М.: ГУК «Мемориальный музей А. Н. Скрябина», 2008. – 160 с.
8. Рыбакова Т. В. «Из сих волшебных мест...» А. Н. Скрябин в Германии. – СПб.: «КМБХ»; М.: ГММС, 2001. – 92 с. – (Серия «А. Н. Скрябин и европейская культура»).
9. Рыбакова Т. В., Томпакова О. М. Запомните это имя! А. Н. Скрябин и Франция. – СПб.: «КМБХ»; М.: ГММС, 2002. – 88 с. – (Серия «А. Н. Скрябин и мировая художественная культура»).
10. Скрябин: Человек, художник, мыслитель. Сборник статей. – М.: ГУК «Мемориальный музей А. Н. Скрябина», 2005. – 220 с.
11. Томпакова О. М. В стране альпийских лугов. А. Н. Скрябин в Швейцарии. – СПб.: «КМБХ»; М.: ГММС, 2003. – 58 с. – (Серия «А. Н. Скрябин и мировая художественная культура»).
12. Федякин С. Р. Скрябин. – М.: Молодая Гвардия, 2004.

2. Спецкурс

«Сонет в історії української і світової літератури»

2.1. Методика вивчення українського сонета

«Сонет в історії української та світової літератури».

Сонет як найбільш поширений жанр світової канонічної поезії зазнав чималих змін у формі та змісті. У шкільній практиці сонету не приділялося належної уваги. Це пояснюється, очевидно, і складністю цієї поетичної форми для вивчення в школі, і тим, що в методиці літератури проблема сонета залишається все ще недостатньо розробленою. Ті відомості про сонет, що подаються у шкільних програмах з літератури не дають учителю можливість сформулювати чітке уявлення про цей поетичний жанр.

Мета спецкурсу «Сонет в історії української та світової літератури» спрямовує на більш докладне ознайомлення старшокласників із жанром сонета та його національними різновидами, сприятиме розширенню і поглибленню читацьких компетенцій учнів, зокрема їхньої здатності до повноцінного сприйняття поезії у контексті духовних цінностей національної і світової художньої культури, готовності до самостійного спілкування із твором мистецтва, до діалогу з автором через текст. Саме ці компетенції необхідні для успішної соціокультурної адаптації старшокласників.

Програмою спецкурсу задекларовано шкільну лекцію як головну форму викладу навчального матеріалу. Існує така класифікація шкільних лекцій: за змістом — історико-літературні, теоретико-літературні та аналітичні (присвячені аналізу тексту); залежно від періоду проведення — вступні (настановчі), які проводять перед вивченням нового розділу, узагальнювальні (після вивчення нового розділу) та поточні (читаються безпосередньо під час вивчення теми); враховуючи методи подачі — лекції монологічної форми (читає сам учитель), шкільна лекція-діалог (виклад учителя доповнюють учні), лекція-бесіда (розпочинає постановкою проблеми вчитель, продовжують своїми короткими рефератами та повідомленнями учні, підсумовує й диктує відповідь на поставлену проблему вчитель). Найбільш прийнятними в умовах профільного навчання, за нашим переконанням, є лекція-діалог і лекція-бесіда, які залучають учнів до самостійного пошуку знань.

Інша ефективна форма самостійної роботи старшокласників — наукове дослідження з літератури. З уведенням профільної школи ця дидактична форма впевнено займає своє місце не тільки в гімназіях та ліцеях, а й у звичайних загальноосвітніх школах. Дослідницька робота повинна вестися учнем, орієнтованим на іспит, протягом усього року, тому вчителю, який буде цією роботою керувати, варто продумати стратегію і тактику її ведення заздалегідь.

Відомо, що інтелектуальний потенціал школярів розвивається повною мірою, якщо вони здобувають знання в ході самостійної діяльності, тобто

вчатися знаходити потрібну інформацію й обробляти її. Наукове дослідження школяра – це крок майбутнього студента до виконання дипломної роботи (дослідження для здобуття вищої освіти). Підготовлений філолог, можливо, займеться науково-дослідною роботою, напише дисертацію. Шкільне дослідження як початковий етап наукової діяльності старшокласників не може цілком і повністю відповідати зазначеному типу робіт. Водночас у ньому повинні зберігатися характерні ознаки теоретичного дослідження. Це самостійна робота наукового характеру з оглядом літератури, визначенням проблеми, її розв'язанням і аргументацією. Починається вона з вибору теми, яка повинна бути цікава для учня, і добре, якщо ініціатива йде від нього. Учитель може бути порадиником, пропонує теми для вибору, уточнює формулювання. Обсяг і зміст матеріалу, що підлягає дослідженню, повинні відповідати віку учнів, Державному освітньому стандарту з літератури та чинним програмам, що полегшить підсумкову атестацію учня, тобто принесе йому практичну користь. Не варто вигадувати хитромудрі, не пов'язані з Державним стандартом теми як засіб боротьби зі списуванням. Краще показати учневі, що обрав філологічний напрям, відмінність між використанням джерел і списуванням.

У список літератури, який додається до дослідження, включаються основні літературознавчі та критичні роботи, що відображають своєрідність трактувань художніх творів. Можна звертатися як до поточного навчального матеріалу, так і раніше вивченого в основній школі з метою повторення і освоєння його на більш глибокому рівні. Темі можуть бути пов'язані з дослідженням жанрових та інших художніх особливостей твору, із з'ясуванням авторської позиції, з порівнянням творів (їх фрагментів), літературних явищ і спиратися на аналіз тексту художніх творів. Не варто давати теми на порівняння перекладної літератури з оригінальною українською. Правомірним і корисним буде порівняння творів світової літератури відповідною мовою: англійською, німецькою, французькою та ін. (якщо учні їх вивчають) з українськими перекладами. Можна порівняти, наприклад, два переклади з оригіналом.

Після вибору теми дослідження, уточнення її формулювання учень разом з учителем і бібліотекарем підбирає необхідну літературу, вивчає її і конспектує. Звертатися до інформаційних ресурсів Інтернету потрібно з обов'язковим посиланням на джерело. На цьому етапі визначається проблема, яку належить сформулювати, аргументовано довести її вирішення. Звернення до літературознавства, основного трактування творів, обов'язкове, як це прийнято для науково-дослідної діяльності, початкове уявлення про яку й дає шкільна наукова робота.

Якщо до дисертаційного дослідження пред'являється обов'язкова вимога – наукова новизна (тобто вказівка на те, що вже зроблено іншими в цій галузі знання і що в розробку теми вносить автор роботи), то в навчальному

дослідженні школяр може, але не зобов'язаний робити наукові відкриття. Знання, які не є новими в галузі наукового пізнання, для нього є «новими», тому поняття «новизни» не входить в шкільне дослідження. Учень обирає близьку йому точку зору і на її підставі розв'язує поставлену проблему.

Учитель консультує школяра, допомагає йому виділити головне, скласти план, відповідно до якого пишеться чернетка, а потім робота повністю оформляється, всі цитати супроводжуються відповідними виносками. Презентація роботи проводиться безпосередньо на занятті спецкурсу, яке може бути проведене у формі учнівської конференції.

Орієнтовна структура і зміст учнівського дослідження.

Вступ: вказується мета дослідження, проблема, яку передбачається розв'язати.

Основна частина: дається огляд літератури, розповідається, як представлено тему в науковій літературі, обґрунтовується вибрана точка зору, проводиться аналіз тексту твору, дається опис систематизованого матеріалу, робляться узагальнення, тема розкривається у вільному викладі (можна, але не обов'язково дати план, виділити параграфи).

Висновок: робляться висновки; в кінці роботи додається список використаної літератури.

Так, своїм змістом і структурою науково-дослідницька робота школяра відрізняється від твору і реферату (об'єднує їх аналіз тексту твору), а також від навчального проекту – роботи, побудованої на виконанні практичного завдання, яке учень (група учнів) виконує самостійно під керівництвом вчителя, чітко плануючи свою діяльність і застосовуючи необхідні знання з різних областей наук.

У Державному освітньому стандарті з літератури визначено не лише художні твори та теоретико-літературні поняття, які повинні знати випускники школи, а й зазначено основні види діяльності, якими вони повинні оволодіти. Організація засвоєння учнями знань в процесі активної діяльності, тобто в результаті виконання різних завдань – один із найбільш ефективних шляхів навчання. При розробці методики пропонованого спецкурсу враховано основні види діяльності учнів 9-11-х класів (аналіз творів, визначення їх жанрової приналежності, виявлення зображально-виражальних засобів мови, участь у дискусії, уміння складати власний усний і письмовий текст тощо).

Конструювання завдань різних типів будується на основі системного підходу, неодмінною умовою якого є звернення до текстів художніх творів.

Спочатку розглянемо кілька принципових моментів, на які ми будемо спиратися при складанні завдань. Важливий аспект викладання літератури, який визнаний актуальним у сучасній методиці, – це увага до тексту художнього твору (філологічний підхід). Водночас реалізація філологічного підходу повинна не протиставлятися природному сприйняттю літературного

тексту школярами, а спиратися на нього. При цьому необхідне звернення до життєвої основи літератури – загальнолюдського змісту художнього твору. Тільки емоційне переживання, осмислення характерів, вчинків героїв, моральних засад і протиріч самого життя веде до того, що школярі будуть сприймати літературу як щось по-справжньому цікаве і важливе для них.

Актуальною у зв'язку з цим постає ідея повільного читання з метою кращого, глибшого, повнішого розуміння прочитаного, виявлення різних засобів втілення авторської ідеї у творі. Мотивація школярів на повільне читання виглядає природною і викликає звичайно активний інтерес.

Під час опрацювання сонетів на заняттях спецкурсу варто використовувати пізнавальні задачі, завдання з констатувальною частиною (завдання, що містять інформативний текст), системи завдань у жанрі коментарю до теми і деякі інші. Експериментально доведено ефективність цих дидактичних прийомів у вивченні літератури.

Пізнавальна задача розглядається нами як спеціальна дидактична конструкція, що має на меті створення проблемної ситуації. Суть задачі з літератури, як правило, зводиться до:

1) відбору тексту, в ролі якого може виступати вірш (у нашому випадку сонет), невеликий фрагмент з нього або навіть окремий вислів (фраза) – це «умова задачі»;

2) до тексту пропонується запитання або завдання, при виконанні якого використовується методика повільного читання, спрямована на те, щоб заглибитися в текст, «розгорнути його»;

3) розв'язання літературних задач можна здійснювати по-різному: фронтально, у групі, індивідуально. Їх можна використовувати як і домашні завдання так і для самостійної письмової роботи.

Наведемо приклад пізнавальної задачі під час опрацювання сонета І. Франка «Колись в сонетах Данте і Петрарка...»:

• Прослідкуйте, як змінювалися завдання, які ставили перед собою сонетярі різних часів і народів. Чому завдання вітчизняної поезії І. Франко вбачає в тому, щоб «чистить стайню Авгійову»?

*Колись в сонетах Данте і Петрарка,
Шекспір і Спенсер красоту співали,
В форму майстерну, мов різьблена чарка,
Свою любов, мов шум-вино, вливали.
Ту чарку німці в меч перекували,
Коли знялась патріотична сварка;
«Панцирний» їх сонет, як капрал, гарка,
Лиш краску крові любить і блиск стали.
Нам, хліборобам, що з мечем почати?
Прийдеш нову зробити перекову:
Патріотичний меч перекувати*

На плуг — обліг будущини орати.

На серп, щоб жито жать, життя основу,

На вили — чистить стайню Авгійову.

У програмі спецкурсу є теми, що містять як оглядовий, так і практичний матеріал. Так, пропонований навчальний матеріал за темою «Сонети М. Рильського» розрахований на 2 години. Його теоретичну частину може бути викладено у формі шкільної лекції чи засвоєно у процесі евристичної бесіди (1 год.), а практичну – аналіз сонетів – проведено як групову творчу роботу (1 год.). Мета цих занять :

1) активізувати пізнавальну діяльність учнів, залучивши їх до творчої пошукової роботи, пробуджуючи інтерес до поезії М. Рильського;

2) формувати навички самостійного аналізу тексту, вміння висловлювати своє ставлення до прочитаного;

3) сприяти вихованню високих естетичних і етичних почуттів, ідеалів краси і гармонії.

Готуючи матеріал для шкільної лекції, слід акцентувати на кількох важливих моментах творчості Максима Рильського. Найважливіші з них – неперевершений хист гранослова і захопленість творчістю великих поетів минулого. Потрібно було мати неабияку мужність, щоб писати ніжну лірику і суворі сонети та октави на той час. За свою прихильність до високого, класичного мистецтва Максим Тадейович відбув ув'язнення.

Варто зазначити також, що Рильський мав талант імпровізатора й чудово грав на роялі, навчившись цього у великого українського композитора Миколи Лисенка. Мабуть, саме цим пояснюється особлива ніжність, чистота, мелодійність його лірики. Крім того, його віршам притаманне багатство мотивів. До традиційних мотивів української поезії він долучив мотиви античної та західноєвропейської лірики, а пізніше – із сучасного життя та його реалій. Вірші М. Рильського багаті на літературні та філософські ремінісценції, звертання до земних людських почуттів, глибини людських переживань. Поетичне слово в нього насажене зосередженою думкою, енергією, відтворене в класично прозорих і гармонійно виважених формах.

У лекції варто підкреслити, що ніколи на догоду часу Рильський не змінював свого ставлення до класичного розуміння майстерності поета, не збивався на манівці відвертого псевдоноваторства, а вбачав свій шлях у вірності поетичній класичній традиції. Саме завдяки Рильському та неокласикам українська поезія зрівнялася із західноєвропейською у використанні найскладніших форм вірша – терцини, октави, сонета, різних метричних засобів – від гекзаметра до верлібра.

Особливою майстерністю вирізняються сонети Рильського, в яких він немов вигострював свою творчість. Він був великим майстром сонета, форма якого вимагала лаконічності, суворості дисципліни, граничної стислості думки і слова, що, звичайно, у часи, коли процвітало революційне псев-

доноваторство, засноване на фальшивих ідеологічних гаслах 20-х років, викликало нерозуміння, осуд «революційних» теоретиків літератури. Хто не знищував класичної форми, думки, самої природи поетичного слова, той оголошувався ретроградом, а згодом і ворогом народу, як це й трапилось з поетом. У 1920-х роках Рильський належав до мистецького угруповання «неокласиків», переслідуваного офіційною критикою за декадентство, відірваність від потреб соціалістичного життя. 1931 року Рильського заарештовує НКВД, і він майже рік просидів у київській Лук'янівській тюрмі. Його товариші-неокласики М. Драй-Хмара, П. Филипович, М. Зеров були репресовані й загинули в концтаборах.

Наголосимо, що Рильський усе своє життя твердо відстоював найголовніший принцип справжнього мистецтва – вірність класичним зразкам. У програмному «Сонеті», який увійшов до збірки «Троянди й виноград» (1957), вступаючи в суперечку з А. Малишком («...Сонети куці — нічому»), він пише:

*Як легко й просто це, мій дорогий Андрію,
Враз — розчерком пера — з історії змести
Петрарки, Пушкіна, Міцкевича листи,
У вічність — ковану в залізні ритми мрію!
Та, може, вислів Ваш я кеписько розумію,
Хотіли читачам Ви, певне, повідати,
Що в дні осягнення вселюдської мети
Даремно на сонет нам покладають надію.
Не згоден я і з цим!...Сувора простота,
Що слова зайвого в свої рядки не прийме,
Струнка гармонія, що з думки вироста,
Не псевдокласика, а класика, — і їй ми
Повинні вдячні бути. Не іграшка пуста
Та форма, що віки розкрили їй обійми.*

Практичне заняття передбачає виконання творчих завдань, пов'язаних з аналізом і інтерпретацією сонетів. Клас ділиться на творчі групи. Сутність вивчення лірики на цьому етапі – у створенні певного алгоритму аналізу сонета. Логіка запитань веде учнів до глибшого сприйняття «віддалених у часі» текстів, звертає увагу на художні особливості сонетної структури, які можуть залишитися непоміченими, допомагає школяру побудувати грамотний літературознавчий монолог.

Наведемо приклади пізнавальних задач до аналізу сонета М. Рильського «Мистецтво» за методикою «повільного читання».

- Прочитайте сонет М. Рильського «Мистецтво». Прослідкуйте розвиток змісту сонета по строфах.

- Знайдіть в першій строфі образ-смыслову доміную. Яка головна думка першої строфи?

- Як розвивається ця думка в другій і третій строфах? Розшифруйте закладену в них поетичну антитезу.

- Яку ідею висловлено в двох останніх рядках (сонетному замку)?

- Чи можна, на вашу думку, підпорядкувати зміст сонета загальній схемі «теза – розвиток тези – антитеза – синтез»? Обґрунтуйте свою думку.

*Коли усе в тумані життєвому
Загубиться і не лишить слідів,
Не хочеться ні з дому, ні додому,
Бо й там, і там огонь давно згорів, —*

*В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У музиці, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;*

*В тобі, мистецтво, — у малій картині,
Що більша за усеї безмежний світ!
Тобі, мистецтво, у твоїй країні*

*Я шлю поклін і дружній свій привіт.
Твої діла — вони одні нетлінні,
І ти між квітів — найясніший квіт!*

Сонет М. Рильського «Мистецтво» – один з небагатьох сонетів, в якому автор, дотримуючись суворої сонетної форми, порушив принцип втілення сонетного змісту: «теза – розвиток тези – антитеза – синтез». Аналізуючи його, учні загострюють своє сприйняття тексту пошуком смислових домінант і шляхів втілення цих смислів у конкретних образах. Такий підхід до аналізу розвиває сприйняття складної форми сонету навіть у невідготовлених читачів.

Старшокласники зазвичай добре володіють такими мовленнєво-літературними компетенціями, як написання твору за заданою формою, складання ліричного тексту на визначену тему, зіставлення різних редакцій одного і того ж тексту, вірша та його перекладів, виявлення характерних особливостей художньої форми тексту, складання біографічних та історико-культурних коментарів до тексту. Тому аналіз сонета як ліричного тексту може бути організований у певному культурологічному контексті, який доповнює структурно-семантичний аналіз виявленням більш глибоких смислів. Необхідність в уроках такого плану з'являється, якщо сонети містять у собі численні культурологічні реалії, зміст яких незрозумілий школярам. Сутність учнівських досліджень зводиться у цьому випадку не до пошуку смислів у структурі самих текстів, а до пошуку додаткової інформації, яку школярі можуть почерпнути в словниках, довідниках, енциклопедіях.

У цьому ключі можна організувати аналіз «Сонета» М. Рильського («З О. Пушкіна»):

*Суворий Дант не зневажав сонета;
Петрарка в нім кохання виливав;
Кохався в грі його творець Макбета;
Про сум гіркий Камоєнс ним співав.
І в наші дні чарує він поета:
Вордсворт його за речника обрав,
Змінивши світу марного тенета
На хвилювання вільних вод і трав.
У горами лямованій Тавриді
В його рядки, суворіші від міді,
Співець Литви чуття свої вкладав.
У нас іще його не знали діви,
Коли для нього Дельвіг забував
Гекзаметра священного мотиви.*

Частина культурологічного контексту цього сонета знайома учням з уроків зарубіжної літератури – сонетна творчість Данте, Петрарки, Шекспіра, Дельвіга, гекзаметр. Культурологічного коментаря потребують персоналії «Камоєнс», «Вордсворт», вислів «співець Литви», географічна назва «Таврида».

Таким чином, під час опрацювання сонетів з учнями 10-11 класів формуються навички роботи з культурологічними джерелами та вміння аналізувати художню структуру ліричного тексту, що допомагає учням у створенні грамотних і адекватних авторському задумові літературознавчих інтерпретацій його текстів.

Слово в ліриці несе більше смислове навантаження, ніж у прозі, а значення його ширше прямого смислу. В цьому й полягає складність вивчення ліричного жанру, розуміння його підтекстів.

Варто вчити старшокласників розбирати сонет поступово, починаючи з коментування, навчаючи аналізу й інтерпретації.

Звернемось до коментування.

Коментар – (від лат. commentarius – тлумачення) – тлумачення, пояснення тексту літературного твору.

Коментар сонета передбачає залучення знань історико-літературного характеру про цей жанр. Це значить необхідно мати уявлення про особливості жанру сонета, про час створення його, відомості про людей і події, які в ньому згадуються. Наприклад, коментуючи сонет Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада...», варто сказати, що його написано за всіма правилами жанру: у ньому 14 віршованих рядків, 2 катрени і 2 терцети.

У цьому сонеті в поетичній формі сказано про день смерті тирана Торквемади, хоча читач розуміє, що не цього, а іншого тирана мав на увазі автор – Сталіна і епоху його правління.

Коментар має розкривати особливості мови і фразеології автора (в аналізованому сонеті варто зауважити на асоціативному зіставленні двох тиранів у сприйнятті читача).

Коментар передбачає виявлення художніх особливостей тексту, що сприяють висловленню глибини його поетичного змісту. Відзначимо, що в сонеті «Коли помер кривавий Торквемада...» поет вживає знижено-експресивну лексику:

*А люди, слухаючи їх, ридали...
Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!*

Важливий тип завдань, що включають мотивацію пошукової роботи, – це завдання з констатувальною частиною. Так ми називаємо дидактичну конструкцію, що містить більш-менш розгорнуту попередню частина, якесь повідомлення, на основі якого будується наступна частина, що являє собою питальне чи спонукальне речення. Пізнавальні завдання з констатувальною частиною (або завдання, що містять інформативний текст) формулюються таким чином, що навколо досліджуваних творів створюється культурологічний, літературознавчий, лінгвістичний контекст, подаються різні, часто суперечливі тлумачення, зіставлення яких – необхідний етап у формуванні культурного, кваліфікованого читача.

Наведемо приклади таких завдань до опрацювання сонетів в умовах пропонуваного спецкурсу:

- І. Франко у «Вольних сонетах» висунув дві тези, що суперечать одна одній: «Сонети – се раби» і «Сонети – се пани». Які жанрові особливості сонета мав на увазі поет у своїх твердженнях? Прокоментуйте їх, звернувшись до тексту.

- Д. Павличко у вінку сонетів «Гранослов», присвяченому пам'яті М. Рильського, пише: *Світитиме народам із пільми // Зоря Максима Рильського, умита // Міцкевича і Пушкіна слізьми*. Як ви розумієте цю розгорнуту метафору поета?

- Аналізуючи сонети Д. Павличка, критики визначають антитезу як характерну особливість їхньої композиції. Яку антитезу містить сонет «Я розумію світло...»? Прокоментуйте її зміст, звернувшись до тексту сонета.

*Я розумію світло. Це — душа.
Любові й космосу глибини. Жертва.
Блиск розуму. Благословіння миру.
Палання рук. Веселощі трави.
А що таке темноти? Я не знаю.
Можливо, це — самотності печаль.
Дух каменя. Жало злости. Липкі
Пов'язки мумій. Заздрість ненаситна.*

*Але без темряви свою снагу
Не може с'яйво людям об'явити;
Потрібна ніч знесиленим очам.
Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний —
Ті води, що прозріють у криниці.*

Дидактичні переваги тих чи інших форм завдань визначаються обставинами їх застосування, конкретними навчальними ситуаціями. Використання завдань даних типів можливе як в рамках класичного уроку (при опитуванні, поясненні нового і т.д.), так і при інших організаційних формах уроку (наприклад, урок-практикум, урок-семінар, урок-дискусія та ін.).

Література

1. Ажнюк М. Т. Стиль «Гамлета» В. Шекспира как проблема перевода : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Ажнюк Мария Теодоровна ; Киев. ун-т им. Т. Шевченка. — Киев, 1979. — 23 с.
2. Брандес Г. Шекспірів Юлій Цезар / Г. Брандес ; з нім. переклав І. Франко // Літературно-науковий вістник. — 1899. — Т. 5, кн. 1. — С. 1-27
3. Кочур Г. П. Данте в украинской литературе / Г. П. Кочур // Григорій Кочур. Література та переклад. Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв'ю / Упоряд. А. Кочур, М. Кочур ; передм. І. Дзюби, Р. Зорівчак. — К. : Смолоскип, 2008. — С. 813-832.
4. Радчук В. Хто він, Роберт Бернс: до проблеми перекладу / В. Радчук, О. Радчук // Всесвіт. — 2007. — Ч. 9-10. — С. 164-176.
5. Сімович В. Праці : у 2 т. / В. Сімович ; упоряд. Л. Ткач, О. Івасюк за участю Р. Пиличука, Я. Погребенника ; передм. Ф. Погребенника. — Чернівці : Книги-XXI, 2005. — Т. 2 : Літературознавство. Культура. — 901 с. — До 125-річчя від дня народження.
6. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / М. Стріха. — Київ : Факт—Наш час, 2006. — 344 с. — (Сер. «Висока полиця»).
7. Федерн К. Роберт Бернс / К. Федерн ; переклад І. Франка // Житє і слово. — 1896. — Т. 5. — С. 143-157, 231-235, 302-308.
8. Франко І. Я. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Я. Франко ; редкол. М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — Київ : Наук. думка, 2008 — Т. 51 : Прозові переклади, 1876-1912 / ред. тому Є. К. Нахлік.. — 992 с.
9. Франко І. Я. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Я. Франко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — Київ : Наук. думка, 2008 — Т. 52: Оригінальні та перекладні поетичні твори / ред. тому М. П. Бондар. — 1040 с.
10. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко / редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) [та ін.]. — Київ : Наук. думка, 1976-1986. — При посиланні на це видання вказуватимемо в тексті лише том та сторінку.
11. Франко І. Передмова / І. Франко // Писання Осипа Юрія Федьковича. — Перше повне і критичне виданє. — Львів : З друкарні НТШ, 1902. — Т. 3, ч. 2 : Драматичні переклади. — С. VІІІ. — (Українсько-руська бібліотека ; Видає Філологічна секція НТШ, т. ІV).
12. Чолос І. «Ozymandias» Шеллі: містерія чи містифікація? // Всесвіт. — 1997. — Ч. 5/6. — С. 135-139.
13. Шаповалова М. С. Франко как исследователь и переводчик Шекспира (борьба Ивана Франко против извращения Шекспира буржуазными комментаторами и переводчиками) : ав-

тореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук / Шаповалова Мария Семеновна ; Львов. гос. ун-т им. Ивана Франко. — Львов, 1950. — 16 с.

14. Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі / М. С. Шаповалова. — Львів : Вища шк., 1976. — 212 с.

15. Шекспір В. Гамлет, данський королевич / В. Шекспір ; пер. Павло Свій // Нива. — 1865. — №3. — С. 36-42 ; №4. — С. 52-56 ; №5. — С. 69-73 ; №7. — С. 100-104 ; №8. — С. 117-120 ; №. 9. — С. 132-138.

16. Шекспір В. Гамлет / В. Шекспір // Писання Осипа Юрія Федьковича. — Перше повне і критичне виданє. — Львів : З друкарні НТШ, 1902. — Т. 3, ч. 2 : Драматичні переклади. — С. 1173. (Українсько-руська бібліотека ; Видає Філологічна секція НТШ, т. ІV).

2.2. Особливості вивчення сонета у світовій літературі

«Сонет в історії української і світової літератури»

Літературна освіта зорієнтована на виховання духовно багатой особистості, на розвиток її художнього мислення й уміння самостійно досягати ідейно-естетичний зміст художніх творів. Художня література дає змогу пізнати себе й навколишній світ, дарує радість відкриття, формує особистість, виховує почуття. Викладати літературу як мистецтво слова й одночасно як навчальний предмет — означає формувати духовний досвід учнів і залучати їх до гуманістичних цінностей світової культури у взаємодії національних, культурно-історичних та загальнолюдських значень, сприяти розвитку особистості. Підготовка кваліфікованого читача, котрий має інтерпретувати художній твір з опорою на філологічні знання, розвивати естетичний смак, досягається завдяки наполегливій праці над формуванням умінь і навичок аналізу літературних творів, удосконаленням мовленнєвої діяльності учнів.

Літературні спеціальні курси за вибором для профільних філологічних класів сприяють послідовній реалізації пізнавальної самостійності і творчої активності старшокласників. Філологічний профіль передбачає не лише розширення й поглиблення знань із навчальної дисципліни, а й вироблення базових філологічних компетентностей, зокрема, під час аналізу та інтерпретації художнього тексту. Зростає значення принципу науковості під час організації та вибору видів діяльності старшокласників. Спеціальний курс за вибором «Сонет в історії української і світової літератури» сприяє реалізації цього принципу завдяки строгій локалізації навчального матеріалу.

Спецкурс передбачає поглиблення та розширення знань з української та світової літератур, залучає учнів старшої школи до здобутків світової культури, сприяє оновленню змісту вітчизняної освіти та розвитку особистості, відкритої для діалогу з представниками інших національних культур.

Метою літературного спецкурсу є вдосконалення літературної компетентності старшокласників: 1) розвиток естетичного смаку під час вивчення жанру сонета; 2) духовної культури; 3) формування життєвих цінностей.

Основне завдання спецкурсу вбачається у забезпеченні активного, свідомого й систематичного засвоєння старшокласниками навчального матеріалу, що, своєю чергою, полягає у поглибленні й уточненні літературознавчих понять; включенні завдань дослідницького характеру, які потребують пошукової діяльності та спрямовані на розвиток спеціальних умінь, здібностей і творчого мислення учнів; застосуванні інтегрованого та проблемного підходів до вивчення українського і світового сонета.

Проблемний підхід до поглибленого вивчення сонетної форми у межах запропонованого спецкурсу відкриває учням старшої школи нові художні, пізнавально-наукові, духовно-етичні, емоційно-естетичні аспекти літератури як мистецтва і предмета науки. Проблема, яку самостійно розв'язують старшокласники на заняттях, сприяє розвитку мислення, а інформація, здобута в такий спосіб, запам'ятовується краще.

Засвоєння літературного матеріалу, введеного до програми спецкурсу, – це керована вчителем пізнавальна діяльність старшокласників, яка включає насамперед діяльність психічних процесів сприймання, пам'яті, уяви й мислення. Організація навчальних занять спецкурсу ґрунтується на загальних засадах дидактики. Принцип науковості й доступності передбачає викладання літературного спецкурсу на рівні сучасної науки. Набуття знань старшокласниками у межах спецкурсу залежить від змісту навчального матеріалу, його систематичності та послідовності, за якою він викладається; методики викладання кожної теми за розробленою програмою, врахування індивідуально-психологічних особливостей старшокласників.

Старша ланка загальноосвітньої школи – особливий етап літературного розвитку учнів. Програма літературного спецкурсу враховує вікові особливості старшокласників та психологію сприймання ними сонетної форми. Зі старшого шкільного віку розпочинається життєве самоусвідомлення, активно формується певна система внутрішніх і зовнішніх мотивів, які починають безпосередньо впливати на навчальну діяльність учнів. Старшокласники високо цінують ерудицію й глибокі знання, що виходять за межі шкільної програми та підручників. Сумлінне ставлення старшокласників до навчання – це орієнтація на перспективну мету і майбутню професію. Навчально-професійний характер діяльності учнів старшого віку є основою для професійної підготовки з тих дисциплін, які мають прямий чи опосередкований зв'язок із вибором професії.

Навчальний матеріал у програмі спецкурсу «Сонет в історії української і світової літератури» структурований за жанровим принципом, який полягає в групуванні творів одного жанру (сонета) різних періодів і авторів: від доби Відродження до сьогодення.

Сонети як тверда строфічна форма в поезії – це яскраве виявлення творчої майстерності поетів. Сонет (італ. *sonetto*, від лат. *sonus*: звук) – ліричний твір твердої строфічної форми, який складається з чотирнадцяти рядків п'ятистопного або шестистопного ямба, тобто двох відкритих чи закритих

катренів з перехресним римуванням і двох триверсів (терцетів) тернарного римування за основною схемою abab abab cde cde тощо [7, с. 415].

Природа сонета має унікальні особливості: цей жанр налічує значну кількість типологічних різновидів: класичний, вільний, неправильний, хвостатий, безголовий, напівсонети, перевернутий, кульгавий, рамковий, кострубатий, сонет з кодою, сонет з одним катреном, сонет-акровірш, сонет-байка, сонет-діалог тощо. З-поміж усіх твердих віршованих форм європейської поезії сонет – це єдина форма, що отримала поширення і вільно використовується в любовній, пейзажній, філософській ліриці.

Понад два тисячоліття проблема літературних родів і жанрів привертає увагу вітчизняних і зарубіжних літературознавців. Жанр – це художнє втілення авторської концепції світу, особливостей його світосприйняття. Жанрові структури дозволяють простежити рух літературного процесу, його тенденції й закономірності, адже, за словами М. Бахтіна, у кожному літературному творі виявляється, з одного боку, «пам'ять жанру» (тобто усталені риси), а з іншого – «вічно оновлена», «вічно жива» архаїка (змінні риси, які модифікують жанри). Жанр – це велика реальність літератури, особливе поле ціннісного сприйняття та зображення світу. Слушною є думка літературознавців Г. Поспелова, Л. Чернець, В. Халізева та ін., які називають жанр «образом світу». З іншого боку, жанр стає об'єктом читацької рецепції. Тому, під час вивчення жанрової природи сонета, слід з'ясовувати та враховувати читацьке сприйняття, адже воно міняється в залежності від досвіду самих читачів.

У XVII ст. сонет отримав теоретичне осмислення. Законодавець словесності, відомий французький поет, блискучий стиліст, критик, сатирик Буало-Депрео (1636-1712) у своєму «Поетичному мистецтві» – літературному «кодексі» класицизму, окремі рядки присвятив уславленню сонета, правила написання якого належать Аполлону:

*Дарами Аполлон окривдив їх скупими.
До речі, – на біду заохоченим до рими, –
Примхливий Бог отой, навчаючи співців,
Сонет суворими законами обвів.
У двох катренах там одна пасує міра,
І рими дві лише давати має ліра,
А далі – шість рядків, щоб вивершить сонет,
Розкласти в дві строфи повинен вміє поет.
Сваволі жодної не можна тут дозволить:
Сонета той не дасть, хто в розмірі сваволить,
Бліді до виразних приточує слова
І двічі вислову однаково вжива.
Красу високу ми у формі цій найдемо:
Сонет довершений варт цілої поеми.*

(переклад М. Рильського).

Німецький дослідник Й. Р. Бехер («Філософія сонета, або Мала настанова із сонета») вважав сонет «найдіалектичнішим художнім різновидом» і наголошував на драматургії його форми: перший катрен містить тезу, другий – антитезу, терцети – синтез, так званий «сонетний замок», що завершується чотирнадцятим рядком. Усі три стадії літературознавець трактував як ідеальну конструкцію прихованої структури сонета: «Що слід розуміти під «схемою» змісту сонета? Теза (перший катрен). Про людську велич. Друга теза (другий катрен). Про людську убогість. Синтез (секстет). Завдяки і всупереч. Про велич убогості людини (усвідомлена убогість), про всемогутність людини в її приниженні і нікчемності. Людська велич розкривається до кінця тільки у зіставленні з її убогістю, всемогутність – у зіставленні з її слабкістю і безсилям» [2, с.441].

Концептуальні праці відомих дослідників М. Гаспарова і О. Федотова присвячені теорії жанрової природи сонета. Змістові можливості й закономірності його розвитку досліджували Й. Бехер, К. Герасимов, І. Качуровський, О. Федотов, окремі питання з історії та теорії сонета у різний час висвітлювали В. Брюсов, Г. Шенгелі, В. Холшевников та ін.

Російський літературознавець Л. Гросман, розглянувши критерії сонета, відзначив: «Поетика правильного сонета по-суті проста. Складна і непомірно утруднена лише його практика» [4, с. 117].

Складність цієї форми відмітив учений М. Бахтін: «Сонет – дуже складна форма. Рими в сонеті переплітаються, і це зобов'язує, щоб усі образи і теми також були переплетені. У сонета не може бути легкості, натяків; він повинен бути тяжким, відлитою з однієї глиби» [1, с. 382].

Класичні канони сонета передбачають стильові та композиційні особливості жанру: заборону на переноси і повторення слів, діалектичну сутність, особливість і глибину поетичної ідеї, основи створення, схильність до циклізації. У літературознавстві, на основі праць вітчизняних і зарубіжних учених, визначаються зовнішні особливості будови сонета: об'єм, система римування, розмір; синтаксична й інтонаційна завершеність; художня повноцінність.

Проблема аналізу ліричного твору привертала увагу багатьох українських та російських методистів, однак, і сьогодні лишається дискусійною.

Вітчизняний методист Л. Мірошніченко переконана, що ефективність уроків, на яких вивчаються ліричні твори, – залежить від обізнаності вчителя з життєвим і творчим шляхом поета, обсягу знань з теорії літератури та володіння методикою вивчення ліричного твору [8, с.305]. Інші методисти пропонують запроваджувати на уроках літератури роздуми над поетичним словом, з'ясовувати римо-ритмічну своєрідність тексту, зацікавлювати учнів позалітературним контекстом – епохою, настроями певної групи людей, біографічними фактами, своєрідністю авторської позиції тощо.

Вивчення сонетної форми потребує своєрідного підходу, обов'язкового врахування її специфіки. Під час вивчення жанрової природи сонета слід

враховувати особливості сприйняття учнями ліричних творів, формувати необхідні читацькі компетентності, пізнавальний літературний інтерес, як загальноестетичний інтерес до художньої літератури, до витоків сильних і високих емоційних переживань, ідейно-моральних філософських роздумів. Сонети, вивчення яких передбачено програмою літературного спецкурсу, різні за ступенем складності сприймання. Залучаючи старшокласників до скарбниці українського і світового сонета, слід визначити шляхи, які забезпечують його аналіз.

Виклад навчального матеріалу й розбір поетичних текстів носить проблемний характер, адже майбутні філологи не повинні механічно сприймати текст сонета та теоретичні праці відомих вітчизняних і зарубіжних літературознавців про нього, а творчо їх засвоювати. Учні старшої школи здатні всебічно оцінити поетичний твір і дати його цілісний аналіз: визначити проблематику, сюжет, композицію, систему образів і виразально-зображувальні засоби мови, охарактеризувати героїв, розрізнати жанрові особливості, порівнювати тексти й їхні переклади, розглядати сонети в контексті епохи, напряму, літературної течії, використовувати критичні статті тощо.

Сприйняття сонета в єдності змісту й форми, збудження в учнів старшого віку відповідних переживань і роздумів, будуть забезпечені тоді, коли робота над тестом передбачатиме досягнення трьох компонентів: почуття й переживання поета, його роздуми та зовнішні причини, що їх викликали. Російський літературознавець М. Корст зазначає, що мета аналізу вірша полягає в тому, щоб вловити зв'язок його форми з тими переживаннями, які її мотивують і зумовлюють. Лише за таких умов буде здійснене завдання аналізу вірша з точки зору єдності змісту і форми [6, с. 172].

Заслуговує на увагу думка вченого О. Потебні, висловлена у праці «Естетика и поэтика» про те, що читач може краще за поета зрозуміти ідею твору, бо сутність такого твору не в тому, що розповідає автор, а в тому, як він впливає на читача. Класифікувати особливості художнього сприймання сонетної форми напрочуд важко: воно індивідуальне, варіативне, залежить від багатьох чинників і здатне еволюціонувати. Російський учений М. Бахтін поділяє лірику на такі види: слухову поезію, яку слід читати вголос учням і відразу ставити їм запитання, щоб вони висловили своє індивідуальне сприйняття вірша; поезію, яку слід вдумливо читати «про себе».

Загальновідомо, що основою психологічного механізму розуміння творів мистецтва є «переклад» мови образів на «внутрішню» мову реципієнтів. Процес «перекладу» художньої інформації на мову того, хто її сприймає, можна визначити як інтерпретацію. Поняття «інтерпретація» (лат. *interpretatio*) означає роз'яснення, тлумачення, розкриття змісту чого-небудь. Літературознавча інтерпретація займається тільки художніми явищами.

Учений О. Білецький запропонував методологічні принципи оцінювання тексту, зокрема, під час аналізу літературного твору, не повинно бути місця ніякій упередженості, ніяким засновкам – ні естетичним, ні загальнофілософським, ні публіцистичним; слід знати середовище, в якому його було створено, бо це знання знадобиться як коментар до аналізу, і з нього дослідник повинен розпочати. Щоб з'ясувати місце твору серед інших, історично з ним пов'язаних, слід вивчити його в самому собі – з погляду його зовнішньої і внутрішньої форми.

Особливостями вивчення сонетів у структурі спеціального курсу для профільної школи є різноманітність методів і форм навчального процесу, динаміка яких починається від читання поетичних творів і фронтальної бесіди до занять лекційно-семінарського типу. На заняттях спецкурсу застосовуємо фронтальні, індивідуальні, групові форми роботи, які вимагають поступового зростання самостійної роботи учасників спецкурсу та серйозної продуманої підготовки з боку вчителя.

Для бесід і диспутів учитель разом з учнями готує тему, запитання й завдання, розробляє вправи для практичних занять та плани семінарів. Для розвитку індивідуальних умінь старшокласників, відводимо спеціальні години на заняття, які пов'язані з технікою підготовки повідомлень, доповідей, рефератів, бібліографічної інформації, формування спеціальних навиків; виразне читання сонетів; прослуховування художнього виконання.

Перед словесником стоїть непросте завдання – виховати читача, здатного бачити в поетичному тексті риси біографії автора, прикмети часу, історико-культурні реалії, художній образ, віршовані особливості сонета, які допомагають досягнути смисл, закладений у ньому. Навчити аналізувати поетичний твір – означає розвивати естетичну й емоційну сфери кожного учня, сприймати сонет не пасивно, а осмислено, активізуючи всі якості культурного читача; проникати в красу вірша; розуміти його в контексті розвитку світової культури, філософської думки, з позиції духовних потреб будь-якого часу; вчитися отримувати справжню естетичну насолоду від твору як мистецтва слова.

Один із ефективних прийомів – спостереження над текстом сонета – дає змогу з'ясувати художні деталі й образи, створені за допомогою добору слів певного змістового відтінку й емоційної забарвленості; поетичних засобів, через які поет виражає переживання й роздуми та оцінює зображене. Послідовне спостереження над текстами сонета, доводить, що кожне слово в ньому несе певне ідейно-тематичне навантаження.

За умови уважного ставлення до слова, деталі й образу старшокласники спроможні осмислити головні мотиви сонета. З'ясування римо-ритмічної своєрідності сонета допомагає простежити взаємозалежність ідейного змісту сонета і його віршованої форми. Для визначення метричної системи сонета учні знаходять метричну одиницю, для визначення типу строфи со-

нетної форми схематично відображають римування. Наприклад, перший чотиривірш (катрен) «Сонета» Пушкіна має схему:

*Суровый Дант не презирал сонета; а
В нем жар любви Петрарка изливал; b
Игру его любил творец Макбета; а
Им скорбну мысль Камюэнс облакал. b*

Далі старшокласники зіставляють цю схему з відомими класичними канонами й визначають її тип. Цей етап практичної роботи є основою для розуміння й запам'ятовування творчості поетів. Подібні спостереження над римо-ритмічною організацією сонета сприяють виробленню у старшокласників чуття віршованої мови та здатність насолоджуватись її красою.

На етапі безпосереднього спілкування з ліричним текстом важливим елементом заняття є виразне читання. Виразне читання на будь-якому етапі вивчення поетичних творів сприяє створенню основи для літературної освіти учнів основної школи. У шкільній практиці розрізняють самостійне, додаткове та класне виразне читання, що сприяє розвитку читацького таланту. Виразності художнього читання сприяють емоційно-образні засоби: образні уявлення (картини, які вимальовуються уявою виконавця в процесі мовлення – бачення); звернення до адресата – людини чи групи осіб; виконавська позиція – ставлення до подій, героїв, ідей твору; художні паузи (обумовлені виконавською позицією, завданнями, які ставить перед собою виконавець).

Особлива роль на заняттях спецкурсу відводиться прийому коментованого читання, під час якого здійснюється спостереження над художньою манерою поетів-сонетярів і з'ясовуються особливості сонетної форми. Цей прийом є об'єднуючою ланкою між етапом безпосереднього сприйняття та етапом початкового осмислення сонета. Реалізацію прийому коментованого читання можна здійснювати за допомогою таких видів навчальної діяльності: обдумування назви сонета; тлумачення незрозумілих слів і словосполучень; історичний або мистецький коментар до уроку.

На вступних заняттях, які забезпечують розуміння учнями особливостей художнього процесу в певний період розвитку світової літератури, залучення широкого літературного й мистецького контексту дозволяє дати цілісне уявлення про еволюцію жанру сонета. Використання матеріалу про світові мистецькі орієнтири поета та їх вплив на його сонетну форму є ефективним засобом зацікавлення учнів особистістю поета-сонетяра, його художнім світом.

Найпоширенішими видами вступних занять є повідомлення про добу, біографічні відомості, тлумачення незрозумілих слів, які зустрічаються в художньому тексті. У старшій школі однією з форм викладу біографії митця може бути коротке повідомлення вчителя (або учня) про життєпис письменника. Ретельно відібрані біографічні відомості пояснюють неповторну поетичну манеру і суть творчого процесу автора.

Кожний тематичний блок (наприклад, «Сонет доби Відродження») розпочинається вступною темою. Так, у вступному слові вчитель зазначить, що доба Відродження – новий етап в історії світової культури, яка виявилася для мистецтва надзвичайно плідною: були закладені основи сучасної науки, а література досягла високого рівня. Італійське мистецтво доби Відродження на всіх етапах розвитку близько трьох століть піднімалося до значних творчих висот. Усі без винятку види мистецтва переживали злет. Вершиною розвитку італійського класичного сонета дослідники вважають творчість Петрарки. Доба Відродження і в історичному відношенні, і за масштабом створення художніх цінностей, мала особливий вплив на розвиток російської та світової літератури й культури.

У методичній літературі визначено різні підходи до проведення підготовчого етапу до вивчення художніх творів, зокрема:

- 1) використання мистецтва музики, живопису, кінофільмів (В. Маранцман);
- 2) ознайомлення з історією створення художнього твору;
- 3) вивчення біографії письменника, організоване у формі заочної екскурсії;
- 4) коментар і тлумачення незрозумілих слів (С. Смірнов);
- 5) прочитання яскравих фрагментів художнього тексту (М. Рибнікова);
- 6) ознайомлення з іншими творами, які типологічно пов'язані з вивчуванним твором (В. Маранцман);

7) актуалізація набутих знань і понять про роди та жанри художнього твору.

Теоретико-літературні поняття, що вивчаються у межах програми літературного спецкурсу й пов'язані із жанровою природою сонета, старшокласники опановують безпосередньо під час їх розгляду. Літературознавчі терміни «сонет», «катрен», «терцет», «дивірш», як відомо, розглядаються під час вивчення творчості Данте, Петрарки, Шекспіра на уроках світової літератури у 8-у класі. У процесі занять спецкурсу старшокласники застосовують набуті теоретичні знання під час аналізу сонетів, вивчають нові, складніші терміни, визначають строфічні жанрові ознаки сонета та вчать розрізняти його побічні форми.

Вивчення літературознавчих термінів відбувається на таких етапах: а) під час прочитання сонета; б) ознайомлення старшокласників із новим літературознавчим поняттям; в) самостійної роботи, що передбачає засвоєння або зіставлення сонетів різних авторів (спільне і відмінне).

Опанування старшокласниками системи літературознавчих понять у межах спецкурсу забезпечує набуття теоретичних знань і сприяє формуванню читацької компетентності. Досліджуючи творчість поетів-сонетярів, можна знайти в їхньому доробку сонетні цикли або вінки сонетів.

Німецький поет Й. Р. Бехер зазначив, що вінок сонетів – це експеримент, який розрахований на віртуозну майстерність поета та адресований, першою чергою, кваліфікованим читачам, які здатні сприймати й поцінувати мистецтво його творця. Вінок, як окремий жанр, вимагає дотримання пев-

них правил. Із канонічних форм вінка в поезії вагомими стали два типи: 1) вінок, який розпочинається з магістралу («заключний п'ятнадцятий сонет у вінку сонетів, утворений першими рядками всіх попередніх сонетів»); 2) вінок, який завершується магістралом.

За розробленою програмою на заняттях спецкурсу вивчаються вінки сонетів М. Волошина, В. Брюсова і Й. Бродського. Початок вінка сонетів – це філософська або емоційна поетична думка, якій підпорядковано відбір змістового матеріалу, що утворює ліричний сюжет. Так, В. Брюсов у вінку сонетів «Светоч мысли» організовує поетичний матеріал навколо ідеї гуманістичного розвитку земної цивілізації, наголошує на позитивних подіях історичних епох, які забезпечували розвиток людства.

До програми літературного спецкурсу авторами введено культурологічний контекст – короткі систематичні відомості з історії художньої культури: образотворчого мистецтва, музики тощо. Послідовна ілюстрація культурних закономірностей літератури й мистецтва слугує загальній освіті учнів старшої школи, їхньому літературному розвитку. На думку сучасної дослідниці Н. Болотнової, текст несе на собі відбиток культури певного етапу в історії суспільства, культури певного народу з його традиціями, підвалинами, менталітетом; культури неповторної особистості творця [4].

Етапами вивчення сонета у культурологічному контексті є занурення в культурну епоху та глибоке розуміння її специфіки (емоційне слово вчителя, мультимедійна презентація певної епохи, обговорення репродукцій картин або ілюстрацій тощо); культурологічний коментар (прочитання приміток до класичних видань сонетів, опрацювання додаткової літератури, підготовка повідомлень за її матеріалами тощо); аналіз сонетної форми (організація діалогу автор – твір – переклад – перекладач – читач); опрацювання культурологічних понять, порівняння поетичних творів із творами живопису, музики тощо).

Вивчаючи тематичний блок про російську поезію «срібної доби», важливо долучати різні види мистецтва. Музичне мистецтво кінця XIX - поч. XX ст. збагачується яскравими досягненнями в галузі мелодики, гармонії, поліфонії, фортепіанного й оркестрового колориту. Повної зрілості досягає творчість композиторів О. Глазунова, А. Лядова, С. Танєєва, О. Скребіна, І. Стравинського, які в своїй творчості відображали нові прикмети часу. О. Глазунов виступає як майстер монументальних симфоній, А. Лядов є автором музичних мініатюр, С. Танєєв звертався до образів античної культури (опера «Орестея»).

В історії живопису російської культури цього періоду важливою була організація «Світ мистецтва», яка об'єднала майже всю художню еліту Росії. До її складу входили: О. Бенуа, К. Сомов, О. Головін, М. Врубель, В. Серов, К. Коровін, І. Левітан, М. Нестеров, М. Реріх, Б. Кустодієв, К. Петров-Водкін, Ф. Малявін та інші. Вагомий внесок для формування організації зробив С. Дягілев, меценат і організатор виставок, імпресаріо «Російських сезонів».

Вивчення жанрової природи сонета в широкому культурологічному контексті сприяє вирішенню питання формування літературної компетенції учнів старшої школи.

Програмою літературного спецкурсу передбачено висвітлення особистих зв'язків перекладачів і поетів, відомостей про здобутки на терені перекладацької діяльності, цікавих фактів, які засвідчують про визнання перекладацької праці, залучення різних літературних джерел (мемуарів, інтерв'ю, літературно-критичних праць, епістолярної спадщини та ін.) Проблеми формування уявлення старшокласників про представників української школи перекладачів неодноразово розглядались у методичних і літературознавчих публікаціях.

Реалізація цілей і завдань спецкурсу щодо ознайомлення старшокласників із теорією і практикою перекладу, традиціями української перекладацької школи, поетичною творчістю та перекладацьким мистецтвом видатних поетів передбачає проведення учнями самостійних досліджень і вправ, виконання певних творчих проектів з літератури.

Практичне заняття носить тренувальний характер і сприяє розвитку складних літературних умінь старшокласників на основі повторення й узагальнення теоретико-літературних знань. Під час проведення заняття учні самостійно виконують завдання, що сприяють удосконаленню методів і прийомів роботи з текстами сонетів, літературно-критичними статтями, науковими текстами, мемуарами, розвивають бібліографічні навички та вміння. Розроблені завдання різних видів, зокрема, творча гра (відновлення рими), вікторини, індивідуальні тестові завдання потребують певних знань про віршовану систему.

У вступному слові зазначимо, що до кола видатних майстрів художнього перекладу в українській літературі ХХ ст. належать найвидатніші поети: М. Зеров, П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Л. Первомайський, А. Малишко, В. Симоненко, В. Стус, Л. Костенко, Б. Тен, Д. Павличко та ін. Так, М. Зеров переклав Катулла, Вергілія, Горація, Овідія, Ф. Петрарку; із російської літератури – О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Брюсова; із французьких поетів – П. Ронсара, Ж.-М. Ередія, Ж. дю Белле та ін.

Як важливий етап у розвитку української культури, особливої уваги заслуговує перекладацька діяльність М. Рильського, якою він займався паралельно зі своєю поетичною творчістю. У процесі формування уявлення старшокласників про особистість поета і перекладача Максима Рильського можна використати такі форми роботи: підготовку короткої біографічної довідки про митця, добір художньої літератури – творів та перекладів, організацію книжкової виставки, написання письмових робіт тощо. М. Рильський не лише багато перекладав, він утверджував і розвивав нові принципи перекладу, набуті М. Старицьким, П. Кулішем, Лесею Українкою, І. Франком, М. Вороним та ін.

План проведення практичного заняття:

1. Визначення поняття «переклад» (авторизований, буквальний, вільний, спеціальний, текст у перекладі).
2. Види перекладу.
3. Розвиток художнього перекладу в Україні.
4. М. Рильський – поет і перекладач.

Про перекладацьку майстерність М. Рильського писали М. Ушаков, П. Антокольський, О. Білецький, Я. Івашкевич, Г. Вервес, Л. Новиченко, В. Коптілов, Ю. Булаховська та ін. У своїх дослідженнях і працях вони насамперед відзначали те, що митець у перекладах зумів тонко передати зміст першотвору в єдності з особливостями його художньої форми.

Основні принципи перекладача викладені у теоретичних працях М. Рильського: «Проблеми художнього перекладу» та «Пушкін українською мовою». Під час практичного етапу заняття старшокласники детально ознайомлюються з труднощами перекладу, що виникають у процесі перекладацької діяльності.

Упровадження спецкурсу «Сонет в історії української і світової літератури» передбачає поєднання лекційних, семінарських занять, уроків поетичного аналізу тексту, самостійних робіт учнів. Як засвідчує шкільна практика, під час вивчення спецкурсу виникає два основних напрями. Перший напрям – лекція з елементами бесіди, дискусії, активної участі старшокласників, в якій велика увага приділяється авторам і творам, що не увійшли до шкільної програми й вимагають нових, сучасних підходів до вивчення. Другий напрям – самостійна пошукова діяльність старшокласників, контроль у формі відповідей на поставлені проблемні запитання, міні-твори та підсумковий залік за програмою спецкурсу.

Проведення бесіди вимагає певного навчального часу, а невеликий склад учнівської групи відкриває широкі можливості для безпосереднього спілкування вчителя зі старшокласниками. Бесіда під час проведення спецкурсу, яка має універсальний характер, фрагментарно включає лекційний матеріал, різновиди практичних і семінарських занять. Застосування під час бесіди евристичного методу, проблемних завдань підвищують пізнавальну активність старшокласників і ефективність навчання. Наприклад, після прочитання сонета Анни Ахматової «Вдохновение» пропонуємо учням запитання: 1) Як ви гадаєте, яка віршована форма перед вами? У чому її особливості? Яким розміром написаний сонет? 2) Чи можливо (і в чому) відчувати сум ліричного героя? Як ви гадаєте, за чим сумує герой? 3) Які думки й спогади переповнюють поета? У чому, на вашу думку, полягає задум цього сонета?

Лекція вчителя містить переважно узагальнювальний матеріал (слугує вступною частиною або завершує тему), у ній висвітлюються основоположні теоретичні і методологічні проблеми, викладаються основи системи знань відповідної навчальної теми. Сприйняття змісту лекції вимагає від

старшокласників стійкої уваги, готовність і вміння слухати та конспектувати лекцію (у формі плану, тез, конспекту).

Під час викладу літературної лекції на тему: «Срібна доба» в російській поезії» вчитель чергує наукові положення із виразним прочитанням сонетів.

Культурно-історична доба кінця XIX - поч. XX ст. – це час творчого злету поезії і філософії (В. Соловйов, С. Булгаков, П. Флоренський, М. Бердяєв та ін.), релігійних пошуків і нової духовності. Цей період названо «срібною добою» російської культури, російської літератури, зокрема, поезії, яка яскраво виявила блискуче сузір'я творчих індивідуальностей. Уперше цю назву запропонував філософ М. Бердяєв, згодом вона увійшла в обіг російської поезії модернізму після виходу статті М. Оцупа «Срібна доба російської поезії» (1933) та книги С. Маковського «На Парнасі Срібного століття» (1962).

Прагнення відобразити складний, суперечливий стан душі вимагало від поетів «срібного століття» нового підходу до поетичного слова. Стосунки між поетом і читачами вибудовувалися по-новому: поет звертався не до всіх, а лише до «посвячених»; до читача-творця, читача-співавтора. Поети активно вводили асоціативні значення слів, мотиви й образи різних культур, наявні і приховані цитати (інтертекстуальність) до поетичних текстів. Улюбленим джерелом ремінісценцій для митців «срібного століття» спочатку була грецька і римська міфологія, а з середини 1900-х років – слов'янська. У творчому доробку В. Брюсова, І. Анненського, М. Цветаєвої міфологія використовувалась як універсальна психологічна і філософська модель, зручна для розуміння та втілення духовної проблематики.

Загалом, поетику «срібного століття» можна охарактеризувати, як взаємодію двох протилежних тенденцій: смислової багатозначності і семантичної точності. В історії розвитку поезії цієї доби яскраво виявили себе три літературні течії: символізм, акмеїзм, футуризм. Загальним джерелом індивідуальних поетичних стилів «срібного століття» Осип Мандельштам вважав символізм і зазначав, що вся сучасна російська поезія вийшла з родового символічного лона. Символізм значно вплинув на розвиток культури XX ст. Митці «срібної доби», використовуючи досвід західних майстрів і, частково, російську традицію, переглянули своє ставлення до віршованої форми, зокрема, до сонета. Поети І. Анненський, К. Бальмонт, Ф. Сологуб, В'яч. Иванов, М. Волошин, В. Брюсов та ін. відродили форму сонета в російській літературі «срібної доби». Цей процес можна представити іншими універсально-стильовими категоріями – взаємодією «музики» (імпресіоністська музичність) і «риторики» («неокласична» строгість), які, передусім, простежуються у творчості «старших символістів» К. Бальмонта і В. Брюсова.

Зміст програми спецкурсу «Сонет в історії світової літератури» виходить за межі навчальних предметів. На заняттях учні опановують спеціальні

знання, вміння, навички, зокрема, вчать бачити проблему, висувати гіпотезу, давати визначення літературознавчим поняттям, структурувати матеріал, робити висновки й узагальнення, захищати свої ідеї. Конспект, тези, анотація, рецензія, повідомлення, твір, доповідь, реферат, курсова робота; різноманітні форми літературно-художньої творчості, зокрема, написання сонета – такий неповний перелік письмових робіт, якими мають оволодіти учні старшої школи.

Обов'язковим у межах спецкурсу є формування вмінь і навичок, необхідних для роботи під час організації й проведення семінарського заняття:

- 1) повноцінно сприймати сонети;
- 2) працювати з літературою (критичною, науково-популярною, довідковою);
- 3) створювати тексти різних типів, стилів і жанрів мовлення.

Заняття-семінари вимагають ретельної підготовки, зокрема, продуманої участі кожного учня, підготовку запитань, проведення індивідуальних консультацій. Старшокласники опрацьовують рекомендовану літературу згідно з обраною темою, готують відповіді на запитання, виразне прочитання сонетів, і коментар до них; вчать висловлювати власну думку щодо проблеми, виступу інших учасників семінару та ін. У ході роботи з додатковою літературою вони аналізують отриману інформацію та конспектують її, оформлюють додатковий матеріал у вигляді довідок, таблиць, схем. Для ознайомлення з фундаментальними цінностями художньої культури, розширення художньо-культурного кругозору учнів залучаються твори мистецтва, що сприяють вихованню молоді у національних і культурних традиціях.

Семінари – форма занять, яка надає найбільшій самостійності під час роботи з текстами сонетів, науковою та критичною літературою, створює сприятливі умови для обміну думками та дискусії. Основними елементами семінарської роботи є реферати, доповіді або повідомлення старшокласників, їхнє обговорення, розгорнута бесіда з окремих тем, вступне й заключне слово вчителя з зазначеної проблеми.

Методика проведення семінару «Російська поезія «срібної доби» передбачає:

- 1) виразне прочитання сонетів російських поетів зазначеного періоду;
- 2) самостійну роботу з літературно-критичними джерелами, презентацію, залежно від завдання, в різних формах (усно, письмово, графічно);
- 3) інтерпретацію поетичних текстів з опорою на ключові характеристики літературних течій: символізм, акмеїзм, футуризм;
- 4) вміння працювати в режимі діалогічного обговорення;
- 5) розвиток навичок філологічного аналізу сонетів;
- 6) узагальнення результатів аналізу сонетів;
- 7) ознайомлення з кращими зразками художнього перекладу сонета українськими перекладачами.

Розроблені запитання й завдання відображають специфіку сонетного жанру певної літературної течії (школи). Старшокласники самостійно добирають сонети представників кожної літературної течії і літературні маніфести цього періоду.

1. Символізм: Д. Мережковський «Про причини занепаду та про нові течії сучасної російської поезії» (1892), В. Брюсов «Ключі таємниць», К. Бальмонт «Елементарні слова про символічну поезію», А. Бєлий «Символізм як світобачення», В'яч. Іванов «Заповіти символізму» або «Думка про символізм»;

2. Акмеїзм: М. Кузьмін «Про прекрасну ясність», М. Гумільов «Спадок символізму і акмеїзму», Осип Мандельштам «Ранок акмеїзму», С. Городецький «Окремі течії в сучасній російській поезії»;

3. Футуризм: «Ляпас суспільному смакові», «Садок суддів», В. Маяковського «Краплина дьогтю» та інші.

Отже, навчання у межах літературного спецкурсу за вибором «Сонет в історії української і світової літератури» в профільній школі сприяє активізації мислення, уявлення, пам'яті й уваги учнів; формуванню вміння аналізувати, знаходити характерні мотиви у творчості поетів, узагальнювати й робити висновки; глибоке засвоєння жанрової природи сонетів, розумінню змісту сонета та авторської позиції.

Аналіз сонетної форми дає змогу на заняттях спецкурсу вести мову про внесок митців у національну та світову літератури, забезпечує розуміння учнями особливостей українського і світового сонета, створює цілісну картину його еволюції.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
2. Бехер Й. Р. Философия сонета, или малое наставление по сонету (опыт). В кн.: Любовь моя, поэзия: О литературе и искусстве. – М.: Изд. Художественная литература, 1965. – С. 436-462.
3. Болотнова Н. Филологический анализ текста: учеб. пособие. – 3-е изд. испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 520 с.
4. Гроссман Л. Поэтика сонета. В кн.: Проблемы поэтики / Сб. статей. – М.-Л.: ЗИФ, 1925. – С. 117-140.
5. Кирилюк З. В. Зарубіжна література. Античність. Середньовіччя. Бароко. Класицизм. – Тернопіль: Астон, 2002. – 259 с.
6. Корст Н. О. Очерки по методике анализа художественного произведения. – М.: Учпедгиз, 1963. – 280 с.
7. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К.: ВЦ Академія, 2007. – 624 с.
8. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах: Підручник. – К.: Вища школа, 2007. – 415 с.
9. Братко В. О., Паламар С. П. Сонет в історії української і світової літератури / Літературні курси за вибором в умовах профільного навчання. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С. 45-63.
10. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник / Г. Л. Токмань. – К.: ВЦ Академія, 2012. – 312 с.

3. Спецкурс

«Українська новітня література кінця ХХ – початку ХХІ століття»

Особливості вивчення української постмодерної літератури

Творчість постмодерністів – найскладніший розділ шкільних програм із зарубіжної та української літератури. І річ не тільки в тому, що за рівнем свого емоційного й інтелектуального розвитку учні здебільшого не здатні самостійно зрозуміти модерні й постмодерні твори, скільки в тому, що вся система традиційної методики надто мало готує старшокласників до діалогу з таким текстом. Досі не маємо синтетичних методичних праць, що потрактовували б постмодернізм як культурний мистецький феномен (кінця ХХ – поч. ХХІ ст.), допомагали зробити уроки інформативними й водночас доступними для розуміння творчості Ю. Андруховича, В. Неборака, О. Забужко, Ю. Іздрика, О. Ірванця, В. Медведя та ін.

Аби підвищити якість розуміння тексту, учитель (викладач) може використовувати інтерактивний і рефлексивний підходи до прочитання постмодерних творів. Ужиті в них мовні форми – результат свідомої, обдуманної творчості автора. Це означає, що звичні «стандартні» відношення між знаком і позначуванним тимчасово порушені і становлять певні труднощі в розумінні та сприйманні художнього тексту.

Тому, на думку Ю. Андруховича, такі «культурологічні вишукані тексти потребують певного рівня культури сприйняття і просто знань, як і, зрештою, розвиненої уяви й естетичного базису».³²

М. Зубрицька вперше в українському літературознавстві спробувала висвітлити основні теоретичні проблеми, пов'язані з дискурсом читача і читання, крізь призму філософії, культурології, лінгвістики, естетики й етики, риторики та епістимології. Вона слушно наголошує, що про функціонування будь-якого тексту можна говорити лише на підставі результату зустрічі й контакту двох світів: *світу тексту*, у просторі якого проявляється світ автора, і *світу читача*.

Науковці досі сперечаються, зазначає літературознавець П. Білоус у статті «Художня література як гра», про те, як виникло мистецтво, зокрема й словесне, і серед численних цікавою видається теорія гри.³³ Найкраще і найаргументованіше вона розроблена в праці нідерландського історика Й. Гейзінга «*Homo ludens*» («Людина, що грається»)³⁴.

Що ж таке літературна гра? Яка її мета і роль?

³² Гнатюк О. Авантюрний роман і повалення ідолів // Андрухович Ю. Рекреації: Романи. — К.: Час, 1997. — С. 3.

³³ Білоус П. Художня література як гра // Українська мова та література. — 2005. — Число 24 (24) черв.

³⁴ Гейзінга Й. Homo ludens. — К.: Основи, 1994.